

A csipkés gyöngyvessző (*Spiraea crenata* L.) magyarországi előfordulása

BARTHA Dénes¹ – VIDÉKI Róbert² – MÁTÉ András³

^{1,2} NyME EMK Növénytan Tanszék, H-9401 Sopron, Pf.: 132.

³ KNP Igazgatóság, H-6001 Kecskemét, Pf.: 186.

¹ bartha@emk.nyme.hu, ² rvideki@emk.nyme.hu, ³ matea@knp.hu

Zusammenfassung: Das Vorkommen von *Spiraea crenata* L. in Ungarn

Der Kerbblättrige Spierstrauch (*Spiraea crenata* L.), eines der wenigen echten Steppenrelikte des inneren Karpatenbeckens galt in Ungarn lange Zeit als verschollen. An den früher bekannten Fundorten (die in der Studie detailliert aufgelistet sind) starb er am Ende des 19. Jahrhunderts aus. Die 2000 entdeckte Population der Art befindet sich im Friedhof von Pusztamonostor (Jászság, Zentral-Ungarn), wo er in einem Waldstreifen (gemeinsam mit anderen Steppenarten) und auch auf den Gräbern gepflanzt wächst. Der Status der Population kann wegen des anthropogen beeinflussten Standorts bestritten werden. Die Autoren vermuten anhand der Begleitpflanzen immerhin, dass er in der weiteren Gegend auch urwüchsig vorkam.

Összefoglaló

Tanulmányunk a hazánkban kipusztultnak hitt, de az ezredfordulón ismét felfedezett csipkés gyöngyvessző (*Spiraea crenata* L.) előfordulását mutatja be. A faj egyike a Magyarországon ismert kevés sztyeppreliktumoknak, ezért is különösen értékes a hazai flórára nézve. Korábbi lelőhelyei a 19. század végére nyom nélkül eltűntek, így áttekintettük és összegeztük a fajra vonatkozó hazai ismereteket is. A 2000-ben felfedezett új állomány egy sok évszázados múlta visszatekintő járszági falu (Pusztamonostor) temetőjéből került elő, ahol egy erdősávban él, de a sírokra is ültették. Őshonossága ennél fogva vitatható, de a temető extenzíven hasznosított részein előkerült további növényfajok azt valószínűsítik, hogy előfordulása a környéken természetesnek tekinthető.

Bevezetés

A csipkés gyöngyvesszőt (*Spiraea crenata* L., syn.: *S. crenifolia* C. A. MEYER, *S. vacciniifolia* hort. non DON, *S. sawranica* BESS.) Magyarországon kipusztult fajként tartották nyilván (NÉMETH 1989, BARTHA 1989, 1999a), az utóbbi időben eddig nem ismert előfordulásáról szereztünk tudomást. A tanulmány a kevesek által ismert faj bemutatásával és az új előfordulás ismertetésével igyekszik a figyelmet felhívni e ritka, veszélyeztetett, de törvényesen nem védett taxonra.

Morfológiai jellemzés

1 m magas, fölálló szárú, sűrű vesszejű cserje. Hajtásai vékonyak, kezdetben finoman szőrösek, vörösesbarnák. Rügyei aprók, tojásdadok, a félkör alakú levél-ripacson 1 edénynyaláb-végződés látható.

Levelei megnyúlt elliptikusak vagy lándzsásak, 2–4 cm hosszúak, 0,8–1 cm szélesek. A levélváll ék alakú, a levélszél a csúcs felé csipkésen fogas, a levélcúcs tompa vagy hegyes. A generatív hajtások levelei keskenyebbek, a vegetatív hajtásé visszás-tojásdadok, ép szélűek, vagy a csúcs közelében gyengén fogasak. A levéllemez kezdetben finoman szőrös, szürkészöld színű, a levélalaptól a csúcsig 3 határozott, egymással $\pm$ párhuzamos ér fut.

Virágai az előző évi hajtásokon keletkezett leveles rövidhajtások csúcsán dús-virágú fürtökben jelennek meg. A virágzat kb. 2 cm széles, félgömbös, 10–12 virágú. A virágok 5(-10) mm hosszú kocsányon találhatók, 6–8 mm átmérőjűek. A csészelevelek háromszög alakúak, 1,5 mm hosszúak, szélükön és belül szőrösek. A szirmok kerekdedek, 3 mm hosszúak, fehérek. A porzósálak hosszabbak a szirmoknál (~ 4 mm). A tányér alakú vackon 5 magház van. A rendszerint 5 tüsző finoman szőrös, a bibeszálak csúcsukon, vagy kevésbé a csúcs alatt erednek, felállóak. Az összehajló csészék a tüszőcsokrot körbefogják.

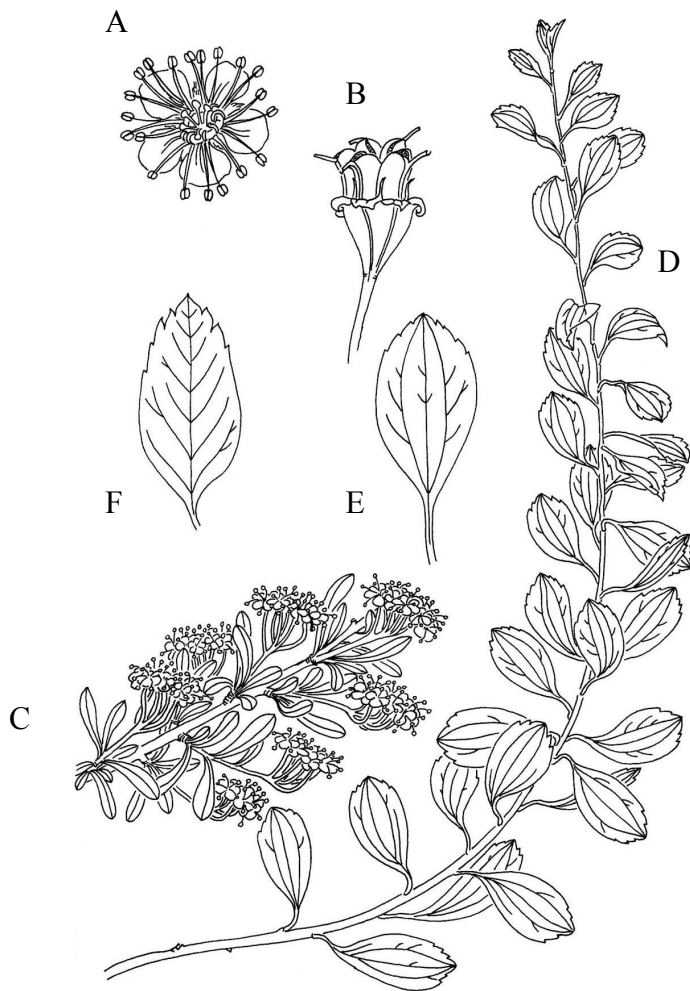
A termésben több (2–10) apró, hosszúkas és lapos mag található. Lombfakadás után, rendszerint májusban (-júniusban) virágzik. Termése július-augusztusban érik, éréskor a tüszők a hasi oldalon nyílnak fel. Gyökérsarjai révén sarj-telepeket képezhet (BARTHA 1999b, DOSTÁL 1968, JOSZIFOVICS 1972).

SCHUR (1866) két alakját különbözteti meg:

- f. *heterophylla* SCHUR – levelei nagyobbak, különböző nagyságúak, a vegetatív hajtás levelei visszástojásdadok, a levélszél közepétől fogazott, a generatív hajtásokon a levelek hosszúkas-ék alakúak, ép szélűek.
- f. *homophylla* SCHUR – levelei kicsik, egyforma nagyságúak, ép szélűek vagy a levélcúcsnál 2–5 fogúak.

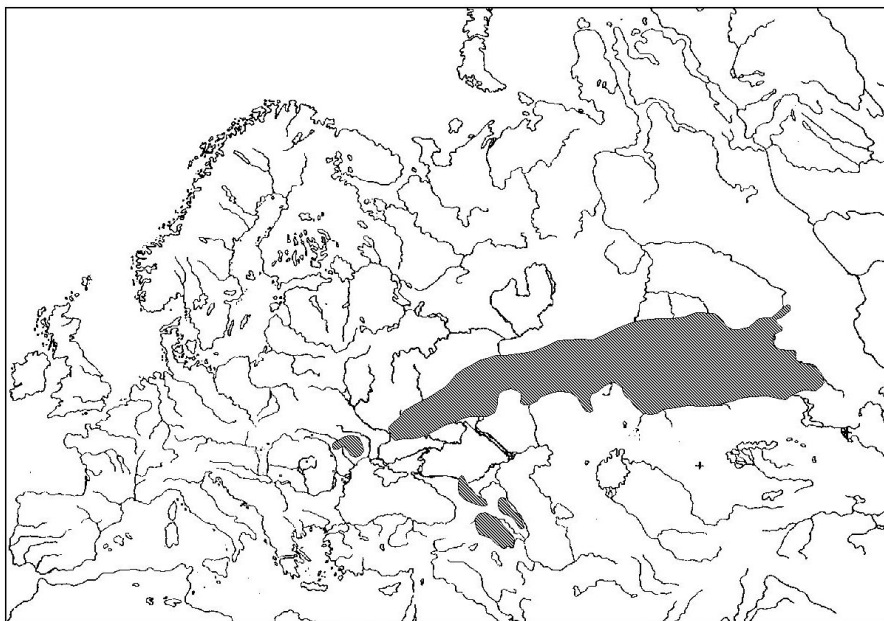
Elterjedés

A *Spiraea crenata* szubkontinentális elterjedésű faj, areája (melynek nagy része az eurázsiai sztyepterületen fekszik) Délkelet-Európától a Kaukázusig, illetve az Altájig húzódik. Az egykori Szovjetunió területén, ahol a legtöbb és legnagyobb kiterjedésű előfordulásai vannak, az area diszjunkt, két nagy foltból áll. Az egyik (39° – 45°30' északi szélesség, 37°30' – 49°30' keleti hosszúság között) magában foglalja a Kubán folyó jobb partját a folyó deltája közelében, a Sztavropoli-felföldet és a Kaukázust. Másik része (46°30' – 58° északi szélesség, 24° – 93° keleti hosszúság között) az orosz síkság déli részét, a Közép-Ural egy részét, Mugodzsarit, a Nyugat-szibériai-alföld déli részét, a kazah dombvidék sztyeprészét és a Déli-Altajt öleli fel. Az area nyugaton erősen fragmentálttá válik, míg keleti határa eléri a Nyugat-Szajant a Jenyiszej mellékfolyóját képező Usznál (SZAFRONOVA 1976). Pontszerű előfordulásai vannak Észak-Perzsiában (SCHÖNBECK – TEMESY 1969), Törökországban (DAVIS et al. 1965), Bulgáriában (MARKOVA 1973) és Koszovóban (JOSZIFOVICS 1972).

1. ábra. *Spiraea crenata* (A: virág felülnézetből, B: tüzöcsokor oldalnézetből, C: generatív hajtás, D: vegetatív hajtás, E: levél), *Spiraea media* (F: levél) (J. TÁBORSKÁ rajzai, 2004)

Abb. 1. *Spiraea crenata* (Blüte von oben, B: Sammelfrucht, C: generativer Spross, D: vegetativer Spross, E: Blatt), *Spiraea media* (F: Blatt) (Zeichnungen von J. TÁBORSKÁ, 2004)

1. ábra. A *Spiraea crenata* L. areája (SZAFRONOVA 1976 nyomán, kiegészítve)

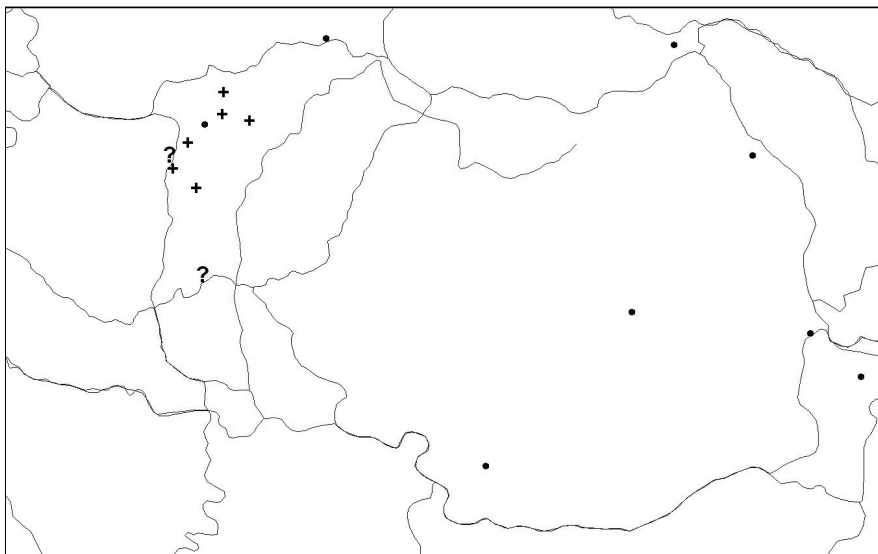
Abb. 1. Verbreitungsgebiet von *Spiraea crenata* L. (nach SZAFRONOVA 1976, ergänzt)

Romániában a Túri-hasadékból (Cheia Turului), a brassói Cenk-hegyről (Orașul Stalin pe Timpa), Köhalom (Ormensiș pe Dl. Tipeiului), Craiova, Babadag, Galati környékéről (Galați), Jászváros (Iași) mellől ismert (BUIA 1956). Szlovákiában csak egy helyen, Bodrogszentés (Plešany, Medzibodrocké pláňavy) település közvetlen közelében fordul elő, ahol andeziten kialakult cserjésben található 1-2 polikormonja (HOLUB 1999). A hozzá legközelebb eső populáció a kárpátaljai Rahó (Rahiv) mellett van (SZAFRONOVA 1976).

Elterjedésének nyugati határát a Duna közép-magyarországi szakasza jelöli ki.

A kelet-európai és nyugat-szibériai erdőssztyep vidékeken a csipkés gyöngyvessző erdőszéleken, sztyepréteken nő, a Kárpátalján, az Uralban, Nyugat-Szibériában és a Kaukázusban szegélycserjéseket alkot (SISKIN – BOBROV 1939). A Fekete-tenger melléki, a Volga menti és Kazahsztáni sztyep területeken sztyepecserjéseket alkot xeromezofil fajok (pl. *Stipa zalesskii*, *Helictotrichon desertorum*) társaságában (SZAFRONOVA 1967).

Délkelet-Európában főleg mészkő alapkőzetten, súvadásos helyeken, napos oldalak fellazult erdeiben az alacsonyabb régiókban található (SIMONKAI 1886). Gyakrabban természetik díszcserjeként, ritkán elvadul.

2. ábra. A *Spiraea crenata* L. előfordulása a Kárpát-medencében és a Kárpátok keleti előterében (●: 1990 utáni adat; +: kipusztult; ?: bizonytalan adat) (eredeti)

Abb. 2. Das Vorkommen von *Spiraea crenata* L. im Karpatenbecken und östlich den Karpaten (●: nach 1990; +: ausgestorben; ?: zweifelhafte Angabe) (original)

Hazai előfordulások

Hazai előfordulásáról az első adatokat KITAIBEL Pál szolgáltatta (KANITZ 1862, 1863, GOMBOCZ 1945). Beregi útjára indulva 1803. május 11-én Rákos mellett látott csipkés gyöngyvesszőt, majd május 15-én a Heves környéki erdőben a szőlők mellett fedezte fel: „Die *Spiraea* nennt man Nyul-Vessző und braucht sie zu Besen die Frucht ein zu kehren.” Május 18-án ismét Heves környékén, a fácánoserdőben és a szőlőhegyeknél említi: „Gegen den Herbst friesst das Vieh die *Spiraea crenata*: sie ist so häufig hier, daß sie ganze Strecken dicht einnimmt.” KANITZ (1863) még Vacsot (Pusztavacs) említi, hogy KITAIBEL ott is gyűjtötte volna e fajt. Ugyancsak KANITZNál szerepel (KANITZ 1862, 1863) a Mátra megjelölés is, de KITAIBEL naplójában erre nincs utalás. Feltehetően Heves községet a Mátrához tartozónak vélte. NEILREICH (1866) a korábbi szerzőkre támaszkodva „Pusztá Vacsot”, Örkenyt említi, kitér a hevesi nagytömegű megjelenésre, mely egyedeknél a levelek nem egyértelműen háromerűek, s megjegyzi, hogy a Kitaibel által említett mátrai előfordulás feltehetően más fajra vonatkozik. Később a gyöngyösi Sárhegyen KOCIANOVICH József gyöngyösi gyógyszerész is gyűjtötte e fajt, melynek herbáriumi példányát SOÓ (1937) is látta. Ugyanitt a Sárhegyen, VRABÉLYI Márton, gróf KÁROLYI György mátraaljai uradalmának tiszttviselője, botanikai szempontból a környék legjobb ismerője is megtalálta a csipkés gyöngyvesszőt (VRABÉLYI 1868). KITAIBEL leírása nyomán JANKA Viktor császári és királyi katonatiszt, majd múzeumőr Heves mellett még ráakadt a *Spiraea crenata*-ra, (JANKA 1866), melynek herbáriumi lapját SOÓ Rezső (SOÓ – MÁTHÉ 1938) is tanulmányozta. A Duna-Tisza köze északi felében Anton KERNER, a budai főreál-

iskola kémia-természettan tanára találta meg Pusztavacs, Tatárszentgyörgy (Erdő-hegy) lelőhelyeken (KERNER 1869, SZUJKÓ-LACZA – KOVÁTS 1993-nál tévesen „Ördöghegy”-ként szerepel). BORBÁS Vince (1871) Pest megye flórájáról írt értekezésében KERNER adatát („*A kecskeméti fennsíkon zanótcserjék és más bokrok közt Erdőhegyen és P.Vacs mellett.*”) említi, ő maga (már?) nem találta ezt a fajt. Másik művében (BORBÁS 1879) Tatárszentgyörgyöt is feltünteti. BORBÁS (1890) *Spiraea*-monográfiájában összefoglalja az addigi élőhelyeket: „*néhol a Magyar haza közép tájain is (a Mátrában, Kutya-váron Érd mellett), sőt homokos mezőkön is (Vacs, Erdőhegy, Tatár-Szent-György m., Tököl m. a Csepel szigeten), Heves erdeiben s ültetve több helyen.*” SOÓ (1966) az érdi előfordulást elvadulásnak tekinti. Bizonytalan adatként kezeli SOÓ (1937) SADLER József parádi lelőhelyét is. Az irodalmi és herbáriumi adatok alapján a *Spiraea crenata* a XIX. század hatvanas éveiben pusztulhatott ki hazánkból.

Új, de kétes adatként kell CSONGOR (1992) Mórahalom: Bogárzó előfordulását kezelnünk, ahol „egy kökénnyel benőtt homokdomb oldalán található az Alföldről már kipusztultnak tartott csipkés gyöngyvessző”. Ezt a lelőhelyet a felfedezés óta senki más nem látta.

2000-ben UDVARDY (2002) Pusztamonostor temetőjében egy 1944-ben hősi halált halt katona sírján szerint minden bizonnyal őshonos populációból származó sarjtelepre bukkant. Virágzását és termésérlelését nem tapasztalta, mivel a növényt évről-évre rendszeresen megnyírták. Az adat terepi ellenőrzése során (2003-ban) MÁTÉ András és VIDÉKI Róbert a temető K-i oldalán, idős, nem gondozott sírok között felferődött vegyes fajösszetételű erdő – főként akácos – szélében további két példányt talált. Alapos bejárás során a kb. 150 éve temetőként használt dombon még több, régiószinten is ritka növényfaj került elő a korábbi természetes növényzetből: *Vinca herbacea*, *Prunus tenella*, *Allium rotundum*. A korábbi lelőhelyek közelsége, az utóbb talált egyedek helyzete és a további sztyeppfajok együttesen erősítik meg az előfordulás őshonosságát.

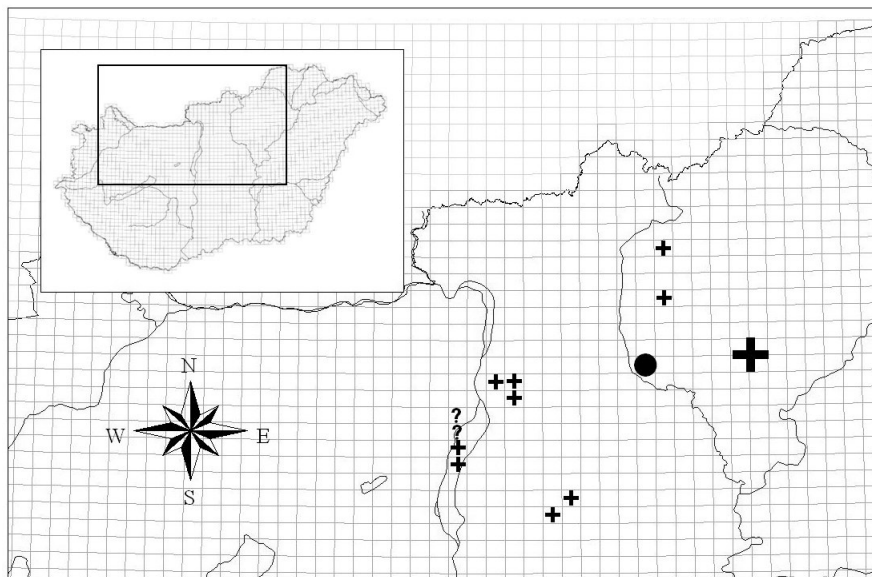
A fajjal kapcsolatos természetvédelmi vonatkozások

Szlovákiában fokozottan veszélyeztetett, ritka faj, törvényes védelem alatt áll, de az egyetlen állománya nem természetvédelmi területen él (HOLUB 1999). Romániában a ritka fajok között tartják számon (ANON. 1983, OLTEAN et al. 1994). Bulgáriában a kipusztulás közvetlen veszélyébe került (ANON. 1983). Európai szinten a sebezhető fajok közé tartozik (ANON. 1983).

Magyarországon NÉMETH (1989) a kipusztult fajok közé sorolta, ezért nem szerepel a természetvédelmi oltalom alatt álló fajok között. A pusztamonostori állományt a temetővel együtt helyi védett területté nyilvánították. A terület az országos védettséget a Jászsági Tájvédelmi Körzethez való kapcsolással nyeri el.

A temetőben, a nem síron lévő egyedek az erős árnyékolás következtében nem virágoztak, csak vegetatív úton szaporodtak. UDVARDY (2002) és saját tapasztalataink szerint a sarjtelepekről leválasztott gyökérsarjak könnyen áttelepíthetők. A napfényes helyre átültetett egyedek a következő évben dúsán virágoztak és termést érleltek.

Az egyetlen hazai lelőhely védetté nyilvánításával és faj érdekében végrehajtott védelmi programmal (körbekerítés, mesterséges szaporítás, kitelepítés) a csipkés gyöngyvessző újra a hazai flóra teljes értékű tagja lehet.

3. ábra. A *Spiraea crenata* L. előfordulása Magyarországon (●: 1990 utáni adat; +: kipusztult; ?: bizonytalan adat) (eredeti)

Abb. 3. Das Vorkommen von *Spiraea crenata* L. in Ungarn (●: nach 1990; +: ausgestorben; ?: zweifelhafte Angabe) (original)

Köszönetnyilvánítás

Itt szeretnénk köszönetet mondani BARINA Zoltánnak a vonatkozó szakirodalom felkutatása során nyújtott segítségével, dr. VANCURA Rudolfnak a vonatkozó orosz nyelvű leírások gondos fordításáért valamint Jana TÁBORSKÁNAK a rajzok elkészítéséért és a szlovák nyelvű leírás gondos fordításáért.

Irodalom

- ANON. (1983): List of rare, threatened and endemic plants in Europe. – IUCN Conservation Monitoring Centre, Strasbourg, 357 pp.
- BARTHA D. (1989): A hazánkából kipusztult fa- és cserjefajok. – *Az Erdő* **38**(10): 463-465.
- BARTHA D. (1999a): A magyarországi dendroflóra veszélyeztetett taxonjai. – *Tilia* **9**: 217-231.
- BARTHA D. (1999b): Csipkés gyöngyvessző (*Spiraea crenata* L.). In: BARTHA D. – BÖLÖNI J. – KIRÁLY G. (szerk.): Magyarország ritka fa- és cserjefajai. – *Tilia* **7**: 163-165.

- BORBÁS V. (1871): Pest megye flórája Sadler (1840) óta és újabb adatok. – Math. Term.tud. Közl. **9**: 15-54.
- BORBÁS V. (1879): Budapestnek és környékének növényzete. – In: GERLÓCZY GY. – DULACSKER G. (szerk.): Budapest és környéke természetrajzi, orvosi és közművelődési leírása. – Magy. Kir. Egyetemi Nyomda, Budapest. pp.: 117-286.
- BORBÁS V. (1890): *Spiraea*-cserjéink összeállítása. (*Spiraeae Hungaricarum enumerationis*.) – Magyar Növénytan Lapok **13**: 65-78.
- BUIA, AL. (1956): *Spiraea* L. In: SĂVULESCU, T. (ed.): Flora Republicii Populare Romîne IV. – Editura Academiei Republicii Populare Romîne, pp.: 171-184.
- CSONGOR GY. (1992): Növényvilág. In: JUHÁSZ A. (szerk.): Mórahalom. A település földje és népe. – Mórahalom Város Önkormányzata, pp.: 19-31.
- DAVIS, P. H. – CULLEN, J. – COODE, M. J. E. (1965): *Spiraea* L. In: DAVIS, P. H. (ed.): Flora of Turkey and the East Aegean Islands. – University Press, Edinburgh.
- DOSTÁL, J. (1968): *Spiraea* L. In: TUTIN, T. G. et al. (eds.): Flora Europaea 2. – University Press, Cambridge, pp.: 4-6.
- GOMBOCZ E. (1945): Diaria itinerum Pauli Kitaibelii. Auf Grund originaler Tagebücher zusammengestellt. – Természettudományi Múzeum, Budapest, 1005 pp.
- HOLUB, J. (1999): *Spiraea crenata* L. In: ČERŮVSKÝ, J. – FERÁKOVÁ, V. – HOLUB, J. – MAGLOCKÝ, Š. – PROCHÁZKA, F. (eds.): Červená kniha ohrožených a vzácných druhů rostlin a živočichů ČR a SR. Vol. 5. Vyšší rostliny. – Příroda a. s., Bratislava, p.: 355.
- JANKA, V. (1866): Neue Standorte ungarischer Pflanzen. – Öst. Bot. Zeitschr. **16**: 169-172.
- JOSIFOVIĆ, M. (ed.) (1972): Flora SR Srbije IV. – Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd.
- KANITZ, A. (1862): Reliquiae Kitaibelianae partim nunc primum publicatae ex manuscriptis Musei Nationalis Hungarici. II. Relatio de itinere bereghienzi 1803. peracto. – Verh. Zool.-Bot. Ges. Wien **12**: 589-606.
- KANITZ, A. (1863): Pauli Kitaibelii Additamenta ad Floram Hungaricam. – Linnaea **32**: 305-642.
- KERNER, A. (1869): Die Vegetations-Verhältnisse des mittleren und östlichen Ungarns und angrenzenden Siebenbürgens XXIII. – Öst. Bot. Zeitschr. **19**: 137-143.
- NEILREICH, A. (1866): Aufzählung der in Ungarn und Slavonien bisher beobachteten Gefäßpflanzen nebst einer pflanzengeografischen Uebersicht. – Wilhelm Braumüller, Wien.
- NÉMETH F. (1989): Száraz növények. In: RAKONCZAY Z. (szerk.): Vörös Könyv. A Magyarországon kipusztult és veszélyeztetett növény- és állatfajok. – Akadémiai Kiadó, Budapest, pp.: 265-321.
- OLTEAN, M. et al. (1994): Lista rosie a plantelor superioare din România. – Institutul de Biologie, Academia Româna, Bucuresti, 52 pp.
- SCHÖNBECK-TEMESY, E. (1969): *Spiraea* L. In: RECHINGER, K. H. (ed.): Flora Iranica. – Akademische Druck und Verlagsanstalt, Graz.
- SCHUR, F. (1866): Enumeratio plantarum Transsilvaniae, exhibens: stirpes phanerogamas sponte crescentes atque frequentius cultas, cryptogamas vasculares, Characeas etiam muscos hepaticesque. – G. Braumüller, Vindobonae.
- SIMONKAI L. (1886): Erdély edényes flórájának helyesbített foglalata. – Kir. Magyar Természettudományi Társulat, Budapest.

- SISKIN, B. K. – BOBROV, E. G. (1939): *Spiraea* L. – In: KOMAROV, V. L. et al. (eds.): Flora USSR IX. – Akademij Nauk, Moszkva – Leningrád, pp.: 301-302.
- SOÓ R. – MÁTHÉ I. (1938): A Tiszántúl flórája. Flora planitie Hungariae Trans-tibiscensis. Magyar Flóraművek II. – Editio Instituti Botanici Universitatis Debrecen-sensis, Debrecen, 80 pp.
- SOÓ R. (1937): A Mátrahegység és környékének flórája. Flora regionis montium Mátra. – Magyar Flóraművek I. Editio Instituti Botanici Universitatis Debrecen-sensis, Debrecen, 90 pp.
- SOÓ R. (1966): A magyar flóra és vegetáció rendszertani-növényföldrajzi kézikönyve II. – Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZAFRONOVA, I. N. (1967): O geografii i fitocenologii sztepnih kuszarnyikov central-no-kazahsztanskovo melkoszopocsnika. – Botaniceszkij Zsurnal **52**: 844-851.
- SZAFRONOVA, I. N. (1976): Areali sztepnih kuszarnyikov iz roda *Spiraea* L. (sem. *Rosaceae* JUSS.) i roda *Caragana* LAM. (sem. *Fabaceae* LINDL.) i szoobsesztva sz jih ucsasztiem na territorii Kazahszkogo melkoszopocsnika. – Botaniceszkij Zsurnal **61**: 663-675.
- MARKOVA, M. (1973): *Spiraea* L. In: JORDANOV, D. et al. (eds.) Flora na Narodnaja Republika Balgarija. – Izdatelstvo na Balgarszkata Akademija na Naukite, Szofia, pp.: 22-29.
- SZUJKÓ-LACZA J. – KOVÁTS D. (1993): The Flora of the Kiskunság National Park. I. The Flowering Plants. – Magyar Természettudományi Múzeum, Budapest, 470 pp.
- UDVARDY L. (2002): Valóban eltűnt-e a hazai flórából a *Spiraea crenata*? – I. Magyar Természetvédelmi Biológia Konferencia összefoglalói, Sopron, p.: 215.
- VRABÉLYI M. (1868): Adatok Hevesmegye virányisméjéhez. In: ALBERT F. (szerk.): Heves és Külső Szolnok törvényesen egyesült vármegyéknek leírása. – Magyar Orvosok és Természetvizsgálók XIII. Nagygyűlése, Eger, pp.: 142-164.